

**СРІБНІ ПОТИРИ НІЖИНСЬКОГО МАЙСТРА
ДАВИДА ЗОЛОТАРЯ
У КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРИЧНИХ КОШТОВНОСТЕЙ
УКРАЇНИ**

Полкове місто Ніжин у XVII ст. за часів правління короля Польщі Сигізмунда III отримало Магдебурзьке право (26 березня 1625 р.), що сприяло його швидкому економічному зростанню як одного з найбільших ремісничих центрів Північного Лівобережжя.

Українські історики Пилип Васильович Клименко (1887–1955) та Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко (1884–1973) у своїх працях відмічали, що Ніжин (Ніжень, Ніжен) займав друге місце після Києва (перше належало Стародубові, через який «ішли торговельні шляхи на Московщину, Польщу, Литву, балтицькі міста, на Данцінг, Кенінгсберг») [Полонська-Василенко, 1992, с. 460] за розвитком місцевого самоврядування, а відтак за своєю значною економічною і навіть політичною вагою [Клименко, 1927, с. 216]. Тому закономірно, що у другій половині XVII ст. тут широкого розвитку набули ремісничі цехи, з яких найпотужнішим і найзаможнішим був ковальський [Крапивний, 2013, с. 63]. До ковальського цеху входили, зокрема, й золотарі (злотники). Їхні вироби досягли такого рівня майстерності, що згодом Ніжин історики називали новим центром золотарства (крім вже визнаних Києва, Львова і Чернігова), що постав у XVII ст. Як зазначають дослідники, у цей період тут працювало 20 золотарів. Вони виготовляли як високохудожні речі для храмів, так і предмети широкого вжитку. Найбільшим попитом користувалися дукачі – жіночі прикраси, що здебільшого робилися за індивідуальним замовленням. У 1786 р. золотарі виділилися з ковальського цеху в самостійний [Крапивний, 2013, с. 64].

Давид Золотар – один із ніжинських майстрів. Український церковний історик, архієпископ Чернігівський і Ніжинський Філарет (Гумілевський) в «Историко-статистическом описании Черниговской епархии» за 1873 р., подаючи опис старожитностей, що знаходились у Воскресенській церкві містечка Носівки, згадує ім'я цього злотника: «Древности Воскресенского храма: чаша сер. (2 ф.), с надписью «сію чашу осоружила братия стареческая, Хорольский Юрко со всею братією;

создася року 1723 г. за старанне о. Іоанна Томошевского, пресвітера воскресенского, наместника; Давид Золотар робив сию чашу» [Историко-статистическое описание Черниговской епархии, 1873, с. 412].

Ім'я Давида Золотаря також знаходимо в документах особового фонду українського вченого Данила Михайловича Щербаківського, що зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України [НА ІА НАН України, Ф. 9]. Науковець займався збиранням та вивченням предметів церковного ужиткового мистецтва українського народу. Він уперше склав списки золотарів міст Києва, Львова, Ніжина, Стародуба, Вінниці, Чернігова, Глухова, Ромен та ін. На жаль, ці документи в силу різних обставин не були у повному обсязі використані науковцем, але послуговували цінним матеріалом для вивчення і розробки питання його послідовниками.

Серед них – учениця Данила Михайловича – дослідниця, мистецтвознавець та етнограф Євгенія Георгіївна Спаська (1891–1981), одним із головних об'єктів досліджень якої була Ніжинщина, її «мала батьківщина». Ім'я ніжинського майстра Давида Золотаря Є. Г. Спаська згадує у своїй розвідці «До історії ніжинського золотарства», виголошеній у 1926 р. на одному з семінарів Д. М. Щербаківського. Але, на жаль, це лише цитата з «Историко-статистического описания Черниговской епархии» [Дорохіна, Луговик, 2015, с. 15].

Марк Захарович Петренко у монографії «Українське золотарство XVI–XVIII ст.» також згадує ніжинського золотаря: «Давид Золотар – ніжинський майстер, у 1723 р. виготовив срібний потир (КДІМ, № 5710) для Воскресенського храму в Ніжині. На потирі є написи: «Давид Золотарь робив сию чашу року 1723 месяца наеврия дня 1 за старанием пречесного оца Иоана Томашевского пресвитра святого Воскресенского наместника. Сию чашу сорюжила братия стареческая Хороскин Юрко со всею братиею». У 1760 р. майстер був ктиторм цієї ж церкви і зробив безкоштовно срібну оправу на Євангеліє, про що свідчить напис: «Соружися сие святоє евангеліє року 1760 месяць март дня 21 до храму святого Воскресения старанием отца Иоана Малютка и арахвьянь Сидорь Макаровичь даль рублей 10. Сие евангелие робив ктитарь Давид Золотарь бесденежно за которое евангелие надлежало рублей 19 50» [Петренко, 1970, с. 157].

На зберіганні у Філії Національного музею історії України – Музеї історичних коштовностей України (далі – Філії НМІУ – МКУ) нині знаходиться частина згаданої вище речі, а саме: піддон від потиру (Інв. № ДМ-5710) (рис. 1, рис. 2).

Піддон вироблений зі срібла з використанням технік лиття, кування, карбування. Висота – 100 мм; діаметр – 173 мм. Клейма – відсутні. Піддон круглий з шийкою у формі зрізаного конусу, оздобленою позолоченим візерунком у формі шести опущених донизу лопатей з загостреними кінцями. Поверхня піддону оздоблена позолоченим, виконаним на срібному тлі карбованим візерунком у вигляді витких пагонів аканта з листям, плавно поєднаним з трьома в'язками з плодів та квітів (різні за складом), між якими в оточенні вінків з акантового листя – три горельєфних голівки крилатих янголів. Край піддону вузький з гладенькою поверхнею. На його зворотному боці по краю вирізьблено напис: «ДАВИДЪ ЗОЛОТАРЬ РОБИВ СИЮ ЧАШУ РОКУ (1723) МЦА НОЕВРИЯ ДНЯ 1 СТАРАНИЄМ ПРЕЄЧЕСНАГО ОТЦА ЇОАННА ТОМАШЕВСКАГО ПРЕСВИТОРА СТО ВОСКРЕСЕНСКОГИ НАМЪСНИКА І СИЮ ЧАША СОРЮЖИЛА БРАТИЯ СТАРЕЧЕСКАЯ ХОРОСАКИИ ЮРКО СО СЕИЮ БРАТИСЮ И:». З лицьового боку по краю такий напис: «ДАВДЪ ЗОЛОТА РОБИВ СИЮ ЧАШУ РОКУ 1723 МЦЯ НОЕВРИЯ ДНЯ 1». Потир був виготовлений коштом Братства старців шпитальних*. Інколи таке жебрацьке братство називали «старечий цех», звідси і «братия стареческая» в написі на піддоні.

М. С. Петренко у монографії «Українське золотарство XVI–XVIII ст.» зазначає, що потир та оклад Євангелія, виготовлені Давидом Золотарем, знаходились у Воскресенському храмі міста Ніжина [Петренко, 1970, с. 157] (виділено нами – С. Б., О. Ф.), але ця інформація не є достовірною. Підтвердженням того, що думка М. С. Петренка хибна, є опис старожитностей Воскресенського храму містечка Носівки (виділено нами – С. Б., О. Ф.) Філарета (Гумілевського), в якому він згадує чашу, виготовлену Давидом Золотарем [Историко-статистическое описание Черниговской епархии, 1873, с. 412].

Про Воскресенську церкву містечка Носівки маємо декілька відомостей. Так, відомий український вчений-мистецтвознавець Стефан Андрійович Таранушенко у праці «Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України» подає опис дерев'яної церкви містечка Носівки Ніжинського повіту Чернігівського намісництва, де зазначено, що вона збудована 1796 р. [Таранушенко, 2014, с. 668-669].

Цікавий факт про Воскресенську церкву містечка Носівки є у виданні Імператорської Археологічної комісії «Известия археологической комиссии» за 1910 р., де говориться про клопотання церковно-приходського попечительства Успенської церкви щодо дозволу розібрати «старый

дерев'яний храмъ, въ виду его ветхости» або перенести в інше місце, оскільки поблизу вже побудовано новий кам'яний храм. Разом із тим, було відмічено, що «церковь имѣть деликатныя и стройныя пропорціи; во всяком случаѣ, старое зданіе лучше новаго» [ИАК, 1911, с. 48] (рис. 3).

У документах фонду Чернігівської духовної консисторії, що зберігається у Державному архіві Чернігівської області, є такі відомості: «Все церкви, построенные в XV–XVI веках в селах Нежинского уезда были деревянные. В м. Носовка сооружены каменные церкви: Троицкая – в 1765 г., Николаевская – в 1834 г. и Воскресенская – в 1891 г.; деревянные: Успенская – в 1796 г. и Преображенская – в 1877 г. Во второй половине 20-х годов некоторые культовые здания переоборудованы в учреждения культуры, отданы под склады, часть разрушена. Большинство церковных общин ликвидировано в 1928–1931 гг.» [Держархів Чернігівської обл., Ф. 679]. На превеликий жаль, сьогодні у центрі Носівського району Чернігівської області вже немає не лише дерев'яної, а й мурованої Воскресенської церкви.

У процесі вивчення зібрання потирів українських золотарів із фондової колекції Філії НМІУ – МКУ співробітниками було виявлено потир (Інв. № ДМ-405), який датується кінцем XVII – початком XVIII ст. Потир, виготовлений на території України, належав, ймовірно, одному із ніжинських храмів. Він вироблений у техніці кування, карбування з використанням позолоти. Висота – 286 мм; діаметр чаші – 134 мм; діаметр піддону – 163 мм. Клейма відсутні (рис. 4, 5, 6, 7).

Потир срібний, позолочений. Чаша масивна. В середині та частково зовні (над сорочкою) позолочена. Під вінцями – вирізьблений Голгофський хрест з абрєвіатурою «ІНЦІ ІС ХС НІКА». Сорочка ажурна з обідком стилізованих трилисників угорі. Декорована позолоченим карбованим візерунком із виткого листя аканта з прикріпленими до нього різноманітними плодами, серед яких представлені в центрі композиції – не позолочені. В цей візерунок вдало вплетені медальйони у вигляді видовженого овалу в позолоченій рамці з листочків аканта, на яких на срібному тлі виконані карбовані зображення: «Розп'яття», «Богоматір», «Іоанн Богослов» з відповідними написами.

Стоян потира вазоподібний, пустотілий, складений з вертикальних половинок та декорований двома голівками янголів з «сердечком» під ними та рослинними завитками. Піддон круглий з відігнутих краєм. Декорований виконаними високим карбованим рельєфом в'язками плодів, підвішених на витких пагінцях з листя аканту. Цей візерунок чергується з горельєфними голівками янголів з піднятими догори позолоченими кри-

лами, розміщеними в картуші, складеному з двох видовжених піднятих вершечками догори позолочених листочків аканту. На звороті піддону – напис чорнилом «9. НЕЖИН».

Як уже було зазначено, у філії НМІУ – МКУ зберігаються два витвори ніжинського майстра Давида Золотаря – піддон від потиру (ДМ-5710) 1723 р. та нижня дошка окладу Євангелія (ДМ-6663) 1760 р. На обох предметах є написи, які й свідчать про те, що їх виготовив саме Давид Золотар. Вивчаючи потири українських майстрів, ми звернули увагу на те, що потир під інвентарним номером ДМ-405, а саме його піддон, дуже схожий на піддон від потиру (ДМ-5710). Як і останній, він оздоблений виконаними досить високим рельєфом карбованими в'язками плодів, підвішених на витких пагінцях з листям аканту. Цей візерунок чергується з трьома позолоченими горельєфними голівками янголів з піднятими догори позолоченими крилами, розміщеними в картуші, складеному з двох видовжених з'єднаних вгорі пагонів аканту з листям. Схожі і шийки піддону – обидві у формі зрізаного конусу та однакового оздоблені фестонами, тільки верхня частина цієї деталі піддону (ДМ-5710) ще й позолочена.

Потир під інв. № ДМ-405 зберігся повністю. Орнаментация досить масивної чаші подібна до тієї, яка є на піддоні, а саме: вінця чаші загнуті донизу, під ними досить широкий пасок позолоченої поверхні, на якій з одного боку вирізьблено Голгофський хрест у супроводі напису «ІНЦІ ІС ХС НІКА». На чашу надіто ажурну сорочку, також оздоблену візерунком у формі в'язок плодів, підвішених на витких пагінцях аканту з листям. Між трьома сегментами, утвореними цим узором, розташовані медальйони у вигляді видовженого овалу в позолоченій рамці з пагонів аканта з листям, на яких на срібному тлі виконані позолочені карбовані зображення: «Розп'яття», «Богоматір», «Іоанн Богослов» із відповідними написами. Зображення оточені ще й рифленими обідками. До речі, німби навколо голівок крилатих янголів теж мають вигляд рифлених обідків. Стоян потиру, складений з вертикальних половинок, декорований двома горельєфними голівками янголів з «сердечком» під ними та рослинними завитками.

Разом із тим, обидва піддони мають і відмінності. На піддоні від потиру (ДМ-5710) увесь візерунок позолочений, а на піддоні потиру (ДМ-405) позолочені тільки крилаті голівки янголів. В'язки плодів на піддоні (ДМ-5710) плавно спускаються донизу, а на піддоні потиру ДМ-405 вони ніби звернені догори. Проте відчувається рука одного

майстра, який, звісно, не намагався виготовити абсолютно ідентичні предмети. Цікаво, що на звороті піддону потиру ДМ-405 чорнилами написано «9 Нежин». Вірогідно, він походить з одного з ніжинських храмів. Зрозуміло, що цей напис не є основною підставою вважати потир ДМ-405 також витвором ніжинського майстра Давида Золотаря. Однак, на таку думку наводять майже ідентичні орнаментальні мотиви на обох витворах, техніка їх виконання (карбування досить високим рельєфом), форма піддонів – півсферичні з вузеньким відігнутих краєм та шийкою, оздобленою фестонами.

Один із авторів цього дослідження (С. А. Березова) після детального вивчення та аналізу витвору припускає, що в колекції є ще одна робота Давида Золотаря, яка, на відміну від попередніх, збереглася повністю і уможливорює більш повне відчуття цілісності задуму майстра. На жаль, на потирі немає ні дарчих написів, ні клейм, що є характерним для більшості предметів українського золотарства, які зберігаються у фондовій колекції Філії НМІУ – МІКУ. Це – потир (інв. № ДМ-2747), що датується 1757 р., виготовлений на території України. Він вироблений зі срібла із застосуванням технік кування, карбування, гравіювання та позолоти. Висота – 280 мм; діаметр чаші – 125 мм; діаметр піддону – 168 мм. Клейма відсутні (рис. 8, 9, 10, 11).

Потир срібний, позолочений. Чаша глибока, позолочена всередині та на вінцях, під якими вирізьблено Голгофський хрест за написами «ІНЦІ ЦС ХС НІКА». На чаші – ажурна карбована сорочка, декорована візерунком, в основі якого шестипелюсткова квітка, оточена вигнутими стеблинами з листям (окремі деталі узору позолочені). Сегменти цього візерунку чергуються з трьома овальними, оточеними лавровими вінками, позолоченими медальйонами. На них представлені (виконані досить високим карбованим рельєфом) такі сюжети: «Розп'яття», «Богородиця», «Святий Іоанн Богослов» (триморфне «Розп'яття»).

Стоян вазоподібний з двома симетрично розміщеними горельєфними голівками ангелів із серцеподібною фігурою під кожною. Між голівками – карбований візерунок із пагонів, завершених завитками. На піддоні (круглий, з вузеньким відігнутих краєм) на тлі срібної поверхні – карбований бароковий візерунок: від вигнутих листочків, з'єднаних стрічками, плавно спускаються донизу (теж підвішені на стрічках) в'язки соковитих плодів, зображення яких чергуються з трьома крилатими голівками ангелів. На звороті піддону напис: «1757 года». Подібність використаних технік, манери виконання та

ідентичність зображень потирів ДМ-405 та ДМ-2747 уможлиблюють висунення гіпотези, що в Ніжині існувала школа майстра Давида Золотаря.

Отже, були проведені попередні дослідження у Державному архіві Чернігівської області щодо особистості Давида Золотаря, його служби ктитором Воскресенської церкви м. Носівки, належності до ремісничого цеху, а також виготовлених ним речей. Але, на жаль, поки що вони результатів не дали, тому пошуки триватимуть далі.

ПРИМІТКИ

Дорохіна Т., Луговик Т. Ніжинські етнографічні замітки в щоденнику Є. Ю. Спаської//Ніжинська старовина. –2015. –Вип. 19(22). – С. 4–23.

Известия Императорской археологической комиссии. – Спб, 1911. – Вып. 39. – № 7. – С. 157–162.

Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Книга 7. Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды. – Чернигов: Губернская типография, 1873. – 439 с.

Клименко П. В. До історії міста Ніжня//ЗІФВ ВУАН. –К. – 1927. – Кн. XV. – С. 215–221.

Крапивний Р. Розвиток ремісничих спеціальностей на території Ніжинського полку у середині XVII–XVIII ст.//Український історичний збірник. –2013. – Вип. 16. – С. 58–67.

Петренко М. З. Українське золотарство XVI–XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1970.– 208 с.

Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 1. До середини XVII ст. – К.: Либідь, 1992. – 672 с.

Таранушенко С. А. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. –Харків, 2014. – 896 с.

Держархів Чернігівської обл. (Державний архів Чернігівської області). – Ф. 679 (Фонд Чернігівської духовної консисторії). – Оп. 18., Спр. 2.

НА ІА НАН України (Науковий архів Інституту археології НАН України). – Ф. 9. («Архів Д. М. Щербаківського»).

URL: <https://vivaldi.nlr.ru/pm000070271/view#page=53> (дата звернення: 20.11.2016).

Рис. 1.
Піддон від потиру (Інв. № ДМ-5710).

Рис. 2.
Піддон від потиру (Інв. № ДМ-5710).

Рис. 3.

Воскресенський храм, м. Носівка, 1910 р. (Світлина з кн.: Таранушенко С. А. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. Харків, 2014. С. 669.).

Рис. 4.

Потир (Інв. № ДМ-405).

Рис. 5.

Піддон потиру (Інв. № ДМ-405).

Рис. 6.

Фрагмент чаші потиру (Інв. № ДМ-405).